

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltésük.¹

LÉNÁRT ANDRÁS¹

ZSIDÓ IDENTITÁSKUTATÁSOK A HOLOKAUSZT UTÁN SZÜLETETT GENERÁCIÓ KÖRÉBEN

I. ERŐS FERENC ÉS KOVÁCS ANDRÁS KUTATÁSI GYŰJTEMÉNYE

Az Erős Ferenc (1946) és Kovács András (1947) nevéhez fűződő interjúk kutatás eredményeképpen 114 interjú és közel ugyanennyi személyes kérdőív maradt fenn.² Az interjúzás 1982-ben kezdődött el, de az első próbainterjúk már 1980/81-ben elkészültek. Az első publikáció – *Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok?* – a *Medvetánc* 1985-ös számában jelent meg, óriási érdeklődést váltva ki (Erős–Kovács–Lévai 1985). Az elmúlt 30 évben a kutatók gyakran visszatértek az anyaghoz, de az interjúk szisztematikus feldolgozása csak részben történt meg.

A gyűjtemény keletkezésének történetét a kutatók visszaemlékezéseikben nagyjából elmondták, ezzel szemben a kutatás menete – interjúkészítők toborzása, interjúadók megkeresése, átiratok készítése, a kérdőívek összeállítása és kódolása – már jóval nehezebben rekonstruálható. A bizonytalan finanszírozás és a nyolcvanas évek politikai sodrása az ellenzéki mozgalmakban aktív szerepet vállaló kutatókat mintha időről-időre eltérítette volna a kutatás megnyugtató lezárásától – voltaképpen azt is nehéz meghatározni, mikor fejeződött be a kutatás. Az utolsó interjúk 1988-ban készültek, nagyobb összegű tanulmány 1992-ben és 2001-ben látott napvilágot (Kovács 1992/2008 és Erős 2001). Ezekben – és a többi, a kutatás anyagaira épülő írásban – a felvett interjúk nagy része elemzésre került, de csak a feldolgozás időpontjában a kutatókat leginkább érdeklő szempontok alapján. Ezért a több ezer oldalnyi interjúanyag továbbra is kincsesbánya lehet egy jövőbeli kutatás számára.

Az interjúkészítés ötlete a nyolcvanas évek elején, egymástól függetlenül jutott eszébe a két kutatónak, akik egyébként ugyanakkor jártak az Eötvös Loránd Tudományegyetemre (Erős pszichológia, Kovács filozófia és történelem szakra), és az egyetem KISZ alapszervezeteiből ismerték egymást. 1968–69-ben egy időben vettek

1 OSZK – 1956-os Intézet és Oral History Archívum

2 Ezek az interjúszövegek utólagos kódolásával jöttek létre, lásd 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely, 409–16.

részt egyetemi részképzésen a Szovjetunióban, Kovács Leningrádban, Erős Moszkvában. Az akkor még marxista gondolkodású, fiatal egyetemisták 1968 után már nem hittek a párt és a szocialista rendszer megreformálhatóságában, és ezeknek a nézeteiknek az 1969-ben fellobbanó egyetemi reformmozgalomban hangot is adtak. Ezért Kovács ellen 1970-ben államellenes izgatás miatt eljárás is indult. Ő az egyetem elvégzése után a Kossuth Könyvkiadónál tudott elhelyezkedni, ahonnan 1978-ban elbocsátották a *Marxizmus a negyedik évtizedben* című ellenzéki szamizdatkötet szerkesztéséért és illegális kiadásáért. Erős, aki egyetemista korától párttag volt, ugyancsak eltávolodott a hivatalos ideológiától, és 1979-ben aláírta a *Charta '77* melletti szolidaritási petíciót. A pártból fegyelmi eljárással kizárták, de állását az MTA Pszichológiai Intézetében főnökének, Pataki Ferencnek köszönhetően nem vesztette el. Kovács, aki a hetvenes évek végétől alkalmi fordítói és szerkesztői munkákból élt, ugyancsak az aláírók között szerepelt.

A zsidó családokba született kutatókat foglalkoztatta a háború utáni zsidóság sorsa, társadalmi beilleszkedése, rejtőzése, feloldódása és mindennek dacára a holokauszt traumatikus élményének továbbörökítése az 1945 után született nemzedékekben. A családi érintettség mellett a nemzetközi tudományos élet eredményei, a holokauszt kutatások, a trauma vizsgálatok, az interjúkészítés módszereiről szóló viták is felkeltették az érdeklődésüket a holokauszt után született nemzedék identitása iránt. Ugyancsak ösztönzően hatottak rájuk a háború után Nyugatra kivándorolt zsidó közösségek tagjai és a nyugati tudományos kutatók. Mindkettejük tudományos pályájában fontos szerepet játszottak az 1970-es évek közepétől elnyert ösztöndíjak, több hónapos nyugati tanulmányutak. Kovács 1975–1976-ban egy kölni szociológiai kutatóintézetben volt ösztöndíjas, Erős 1976-ban amerikai ösztöndíjjal négy hónapig New Yorkban, a Columbia Egyetemen dolgozhatott.

Erős az Egyesült Államokban találkozott a holokauszt utáni *second-generation group*-okkal. Megismerkedett George Kren és Leon Rapaport pszichológusokkal, akik a holokausztnak az emberi viselkedésre gyakorolt hatását elemezték (Kren–Rapaport 1980), és kezébe került Helen Epstein *Children of the Holocaust* című könyve is (Epstein 1979).

Ezekben az időkben baráti beszélgetéseken egyre gyakrabban „derítették ki” egymásról a háború utáni Magyarországon született nemzedék tagjai, hogy nagyon hasonló életutat jártak be. Erős amerikai tapasztalatra alapozva Stark András pécsi pszichiáterrel határozta el még 1979-ben, hogy interjúkat készít a második generációs élményekről, életézésről, életutakról. Judith Kestenberg (Kestenberg 1973) pszichoanalitikusnak a náci által üldözöttek gyermekei körében végzett kutatásához hasonló magyar vizsgálatot terveztek. Az első nyilvános előadás a témáról *A társadalmi diszkrimináció hosszantartó hatása a személyiségfejlődésre: A holokauszt utáni nemzedékek identitásproblémái* címmel 1983-ban hangzott el a Magyar Pszichiátriai Társaság egy rendezvényén (Erős–Stark 1983). Nem mindenki lelkesedett a téma felvetésért. Erős szerint akkoriban többek között Popper Péter pszichológus, Pataki Ferenc vezető szociálpszichológus és Aczél György kulturális ügyekért felelős politikus is az antiszemitizmus felélesztésének veszélyét magában rejtő felesleges kutakodásnak vélte a zsidó identitás vizsgálatokat.

„Már az első interjúk is nagyon érdekesek voltak. Csináltunk egy korai összefoglalót is, ami nagy feltűnést keltett, és nagy értetlenséget is a Pszichiátriai Társaságban. Aztán később a Pszichológiai Társaságban is. Azért is, merthogy tényleg nagyon tabu témának tűnt. De annyira azért mégsem, mint ahogy azt gondol-

ta volna az ember. Mert már sokan kezdtek erre ráharapni. A pszichológusok között Virág Teréz ekkoriban kezdett el olyan esettanulmányokat közölni (Virág 1996), amelyekben ez már elég nyíltan benne volt.”

A kutatás harmadik évében kapcsolódott be a munkába Kovács András, aki 1980-ban Kölnben, Párizsban, New Yorkban és a hollandiai Enschedében tanított és kutatott, majd 1984-ben tért vissza Magyarországra. 1984. december 10-én Erőssel a Hétfői Repülő Egyetemen (Kenedi János lakásán) előadást tartott a témáról és a kutatás kérdéseiről, amiről egyébként ügynökjelentés készült a III/III osztály számára. Ekkor már megjelent a magyarországi ellenzék tagjainak írásait rendszeresen publikáló párizsi Magyar Füzetek kiadásában a Kende Péter szerkesztette *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* című könyv, és benne Karády Viktor, Sanders Iván és Várdy Péter írásai mellett Kovács *A zsidókérdés a mai magyar társadalomban* című tanulmánya (Kovács 1984). A tanulmány keletkezésének történetéről Kovács a következőket írja: „Valamikor 1978 őszén felhívott Könczöl Csaba egyetemi barátom (...), hogy meghívjon társelőadóként egy vitára, ami a „zsidókérdésről” szólna. [...] Csaba terve az volt, hogy sokunk mindennapos törzshelyén, a Népköztársaság (Andrássy) úti Fiala Művészek Klubjában vitasorozatot szervez négy kényes és a nagy nyilvánosság előtt nemlétezőnek nyilvánított témáról: a cigányok helyzetéről, a zsidóságról és antiszemitizmusról, a szomszédos országokban élő magyar kisebbségekről és végül a nemzeti identitás kérdéséről. A terv beleillett az ellenzéki stratégiába: kihasználni minden adódó lehetőséget, és a maximumig kitolni a nyilvánosság határait. [...] Arra gondoltam, hogy a vitáig hátralévő néhány hét alatt megpróbálom összeszedni olvasmányaimat és gondolataimat arról, hogy mire is gondolnak a zsidók, amikor zsidóként beszélnek magukról, hiszen nagy többségük nem vallásos, nem követi a hagyományt, alig tud valamit a zsidó történelemről, kultúráról, ha nemzeti mivoltáról beszél, akkor öntudatos magyar, sőt, sokan közülük csak nemrég és véletlenül tudták meg, hogy felmenőik zsidók.” (Kovács 2008: 10) A vitát azonban betiltották. Ekkor, ahogy egy interjúban meséli, „elhatároztam, hogy leírom azt, amit ott elmondtam volna, és leadom a szamizdatba, és aztán majd visszatérek azokhoz a témákhoz, amik akkoriban érdekeltek. És elkezdtem megpróbálni leírni, és közben kiderült, hogy semmit nem tudok az egészről, és ... nem is tudom, hogy miből kellene kiindulni”. Mikor Kovács számára kiderült, hogy a felvetődő kérdésekről csak spekulálni lehet, de nem áll rendelkezésre semmiféle, a szisztematikus elemzéshez elengedhetetlen forrásanyag, őt is elkezdte foglalkoztatni egy nagyszabású empirikus kutatás terve. Mivel elégedetlen volt a korábbi hazai kvalitatív kutatások módszertani megalapozottságával, a nyolcvanas évek elején elmélyedt az *oral history*, a biográfiai interjú és a szociológia kvalitatív módszereiről szóló nemzetközi szakirodalomban, azt keresve, hogy hogyan lehetne ezeket majd alkalmazni egy zsidó identitásra irányuló interjúkutatás során.

A két kutató úgy ítélte meg, hogy az Erős Ferenc képviselte pszichológiai problémák és a Kovács András érdeklő szociológiai kérdések egyaránt vizsgálhatók lesznek a családtörténeti mélyinterjúk alapján. A nagyszabású interjúkészítéshez több helyről sikerült pénzt szerezni. Az MTA Pszichológiai Intézetében a korabeli politikai elvárásoknak megfelelően kódolt címmel – *A társadalmi diszkrimináció hosszan tartó hatása a személyiségfejlődésre* – Erős pályázott kutatási támogatásért *A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon* elnevezésű OTTKT kutatási főirány költségvetéséből. Pataki Ferenc, aki a költségvetésből anyagi támogatást biztosított a kutatáshoz, nehezményezte, de nem akadályozta meg, hogy Kovács Andrásához hasonló „másként gondolkodók” kapjanak pénzt állami forrásból. Az interjúerek között valóban voltak ellenzékiek vagy az ellenzéki szubkultúrákhoz kötődő személyek, például Gáti Tibor vagy Csalog Zsolt.

Kovács ismerősei segítettek a források előteremtésében. Az amerikai Arthur Hertzberg történész és rabbi a New York-i Memorial Foundation for Jewish Culture alapítványtól szerzett pénzt, és egy, a magyar független békemozgalommal, a Dialógussal szoros kapcsolatban álló amszterdami református lelkész szintén összegyűjtött néhány ezer márkát. Mikor Kovács volt iskolatársa, Névai Pál Clevelandben élő matematikus értesült a projekttervről, „egyszerűen csak kiküldött egy körlevelet a levelezési listájára, hogy egy «gyerekkori barátja [...] egy ilyen kutatást akar csinálni, amire természetesen Magyarországon nincs támogatás, és aki akar erre valami pénzt adni, az adjon». És összejött ott is egy-két ezer dollár.” A kutatásokat Csepeli György közbenjárására az ELTE Szociológiai Intézete, a J. and O. Winter Fund, majd az 1990-es években az OTKA is támogatta. A felsorolt támogatásokból és adományokból valósult meg az első nagy, a zsidóság identitását kvalitatív eszközökkel feltáró szociológiai projekt.

A kutatás nem intézményi keretek között folyt, így vezetői mellett nem volt állandó kutatásszervező, a felmérés menetét és lezárásának idejét sem határozták meg előre. Erős nyolc, Kovács minimum hét emberrel csinált interjút (néhány interjú alanya és készítője ma már nem azonosítható, és van, amelyik nem került be a gyűjteménybe). A legtöbb interjú (24) a kutatás kezdeti időszakában, illetve 1987-ben, az első publikációk megjelenése után (37) készült. Terjedelmük változatos, 30-tól 200 oldalig, de mindegyik legalább két-három alkalmas beszélgetés leirata.

Az interjúk a családra, a felmenőkre utaló kérdésekkel kezdődnek, melyek, mint sok más kvalitatív kutatás esetében, időnként zavart és értetlenséget okoztak. Az interjúadók nem tudtak egy szuszra belevágni a családjuk vagy a saját élettörténetük elmesélésébe, s visszakérdeztek valami egyszerű, könnyen megválaszolható kérdést kérve, vagy valamilyen kiindulási pontot keresve.

“Kérdező: Milyen családból származol?”

Válaszadó: Milyen értelemben?”

K: Mindenféle értelemben.

V: Kérdezzél inkább.

K: Kik, milyenek, életkörülményeik?”

Máskor a közös ismerősökre vagy a felvétel előtt megkezdett beszélgetésekre utalnak az első mondatok. Előfordul, hogy a megkeresettek próbálták maguknak lefordítani, mire is lehetnek kíváncsiak a kérdezők: „Hát akkor én és a zsidóság...”. Néhol nem is látszik a nyitókérdés, hanem a nagyszülőkig visszamenő családtörténet olvashatunk, máskor viszont a jelenből indul a beszélgetés:

„K: Mi motivált téged, hogy vállalkozzál erre a beszélgetésre?”

V: [...]

K: Mondd, azért foglalkoztat téged is, sőt gyakran szóba kerül, milyen kontextusban kerül ez a kérdés szóba?”

V: Pontosabban jó lenne, hogyha megfogalmaznád, hogy melyik kérdés...”

K: Tehát a zsidó tudatnak, a zsidósághoz való tartozásnak a zsidó identitásnak a kérdése hogy vetődik fel benned?”

A kérdezők igyekeztek tisztázni az adatokat, megismerni a család különböző ágait, a szóba kerülő rokoni kapcsolatokat, az elhangzott neveket hangsúlyozottan megpróbálták foglalkozásokhoz, iskolákhoz kötni. Az in-

terjük nagyjából kronologikus rendben haladnak a zsidóüldözés és a háború, majd az interjú jelene felé.

Az interjúkészítők nagy része személyes ismerős volt egyetemről vagy munkahelyről, ők többnyire a saját zsidó ismerőseiket keresték meg, azaz hólabda-módszerrel zajlott a kutatás. Az interjúkat a pszichológus Bábusik Ferenc, a nyelvtanár Bakcsi Ildikó, az író Csalog Zsolt, a TKKI-hoz szegődött szociológus, Gadó János, a filozófus Gáti Tibor (akkoriban az MTA Szociológiai Kutatóintézet munkatársa), Geltz Péter és Horváth Albert szociológus, valamint Keleti Judit pszichológus, a filozófia–magyar szakon végzett László Klára, László Katalin egyetemi hallgató, Lévai Katalin nyelvtanár, a korábbi kvalitatív szociológiai kutatások révén már interjúgyakorlattal bíró Rozsnyai Mária és Vajda Zsuzsa pszichológus készítette. Az interjúerek kiválasztásakor „nem nagyon volt lehetőség gyakorlott interjúkészítők széles köréből való válogatásra”.

Az Archívumban jelenleg 114 digitalizált interjú és közel ugyanennyi (105), az interjúk adatait kigyűjtő kvantitatív jellegű kérdőív áll rendelkezésünkre. Kovács a válaszadók szociológiai jellemzőire nézve többek közt az alábbi adatokat közölte a tanulmányaiban: „a 117 interjúalany közül 94 volt budapesti, 67-en voltak diplomások, 42-en érettségizettek, 8-nak volt ennél is alacsonyabb a képzettsége. 63 megkérdezett végzett értelmiségi munkát vagy volt vezető beosztásban, 20-an voltak önállók, és 28 volt köztük munkás illetve kisalkalmazott.” (Kovács 2008: 10).

Az első két évben Bakcsi Ildikó és Lévai Katalin voltak a legaktívabbak, a legtöbb interjút, legalább 13-at pedig Rozsnyai Mária készítette. Lévai akkoriban végezte a szociológia szakot, Erősék társszerzője lett 1985-ben, későbbi pályája azután más irányt vett. A *Medvetánc* című folyóiratot (1981–1989) hivatalosan az ELTE BTK KISZ Bizottsága adta ki, szerkesztője, Magyar Bálint, szintén ellenzéki szociológus volt, aki Erősék írásának lehozásához nem kért az illetékes szervektől előzetes engedélyt. Erős Ferenc így emlékszik erre vissza:

„Megjelentek fontos publikációk is, például a *Medvetánc* című folyóiratban. Ott jelent meg Kovács Andrásal és Lévai Katalinnal [közös cikkünk] a »Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok?« És ez futotta be a legnagyobb karriert, holott ez még tényleg csak egy nagyon kis, kezdetleges szöveg volt, de úgy látszik, hogy ezzel beletaláltunk pont abba a kérdésbe, ami akkor sok ember foglalkoztatott. [...] Hogy hogyan tudta meg, hogy ő zsidó, mit csinált ezzel, milyen események határozták meg a zsidó öntudatra ébredését. Milyen traumatikus élményeket szerzett általa, hogy nem tudta, hogy zsidó. Mondjuk az iskolában, a munkahelyen stb. Ezek nagyon érdekesek, de nem igazán kibeszélt kérdések voltak. És nem azért volt ennek sikere, mert annyira jó lett volna az, amit csináltunk, hanem egyszerűen azért, mert betöltött egy hiányt. Hiányt próbált bepótolni, és tabukat tört. [...] Nagyon nagy érdeklődést váltott ki, és egyre többen jelentkeztek egyrészt, hogy interjúzni akarnak, másrészt, hogy interjút akarnak adni. Felkeltette, felcsigázta az emberek érdeklődését. Próbáltuk ezt valahogy korlátozni, és tudományos mederbe terelni. És hát sajnos, ez nem teljesen sikerült. Tehát egy akciónak is beillett az, ami történt. Események kapcsolódtak hozzá, viták, beszélgetések, előadások, fellépések, újabb és újabb emberek, akik beszélni akartak erről. Hát, különösen a rendszerváltás előtti években, amikor már létrejöttek ugye különböző zsidó szervezetek. Például a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület '88-ban talán. És akkor már külön konferenciákat tartottunk, meg rendeztek hasonló eseményeket mindenről.”

Erős a nyolcvanas évek közepétől a pécsi egyetemen tanított, előadásain, kurzusain, később pedig doktori szemináriumain is előkerült a zsidó identitás témája. Erős a narratív elemzési technika mellett kollégái

segítségével szöveges tartalomelemzéssel is próbálkozott – saját meglátása szerint kevés sikerrel. A kudarc nem szegte kedvét, úgy gondolja, a technikák finomodásával újra érdemes lenne kvantitatív eszközöket is felhasználni egy összetettebb elemzéshez. Kovács szintén kihasználatlannak gondolja a gyűjteményt, és szívesen venné, ha résztemákban kutakodó PhD-hallgatók az interjú adatbázisból indulnának ki. Projektdokumentációt nem találtunk, de a szövegátiratokat Erős Ferenc és Kovács András megőrizte, és 2012-ben a 20. Század Hangja Archívum rendelkezésére bocsátotta. A digitalizálást elvégeztük, a jogi kérdések tisztázását követően a teljes anyag hozzáférhetővé válik.

II. A SZILÁGYI–CSERNE–PETŐ–SZŐKE KUTATÓCSOPORT INTERJÚI

Az MTA – Soros Alapítvány Társadalomtudományi Kuratóriuma 1986–1987 folyamán ösztöndíjjal támogatta *A hosszantartó és vitális veszélyeztetettséget jelentő társadalmi diszkrimináció hatása a túlélők gyermekeinek lelki életében* című kutatást. A „már-már kikezdhetően nehézkes cím”, ahogy a kutatók egyik beszámolójukban szabadkoztak, a holokauszt túlélők gyermekeinek specifikus lelki problémáit, az átörökített traumát volt hivatva takarni. A kódolást Pető Katalin, a csoport egyik tagjának emlékei szerint maga Vásárhelyi Miklós, a Soros Alapítvány kuratóriumának elnöke javasolta. A nyolcvanas évek közepén éltek még a régi reflexek, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy Erős Ferenc és Kovács András néhány évvel korábban megkezdett hasonló témájú kutatási programjának címéből taktikai megfontolásból szintén kihagyták a *zsidó* szót.³

A másfél év alatt elkészült 40 interjúból 35-nek maradt meg az írásos átírata, amelyek a kutatás dokumentációjával együtt mostantól kutathatóvá válnak a 20. Század Hangja Archívumban. Az interjúkat a rendszerváltás táján néhány tudományos közleményben elemezték, de nem állíthatjuk, hogy a tudományos élet számon tartaná a magyar viszonylatban korainak mondható interjúgyűjteményt.

A kutatócsoportról

A csoport vezetője Szilágyi Júlia (1948), tagjai Cserne István (1951), Pető Katalin (1948), valamint Szőke György (1935–2008) voltak. A csoport alakulásának háttere, hogy mindannyian dr. Székács (Schönberger) Istvánhoz jártak analízisbe, és később az ő tanítványai lettek. A három pszichiáter Szilágyi, Pető és Cserne a „Lipóton”, az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézetben dolgozott. Szőkével Székács István pszichoanalitikus szemináriumán ismerkedtek össze.⁴

A századelőn született Székács Istvánt a budapesti pszichoanalitikus iskola doyenjeként tisztelték a nyolcvanas években. 1939-ben vették fel a pszichoanalitikus egyesületbe, és 1946-ban szerzett kiképző analitikusi státuszt. A korabeli tudománypolitika azonban hamarosan diszkreditálta a pszichoanalízist. Székács 1950-től három éven át a MTA Biokémiai Intézetének osztályvezetője lett, majd 1970-es nyugdíjba vonulásáig az Orszá-

3 Erős Ferencék az MTA Pszichológiai Intézetében a korabeli politikai elvárásoknak megfelelően kódolt címmel *A társadalmi diszkrimináció hosszan tartó hatása a személyiségfejlődésre* elnevezéssel juthattak költségvetési forráshoz (részletesen erről lásd feljebb).

4 Szőke György 1953-tól 1955-ig a Szarlatovi Egyetemen, 1955-től 1958-ig a Moszkvai Egyetemen orosz nyelv, irodalom és filológia szakon, 1957-től 1960-ig az ELTE BTK-n magyar nyelv és irodalom szakon tanult. 1960-tól 1975-ig a JATE BTK-n dolgozott, 1975-től 1993-ig az ELTE TFK főiskolai tanára. 1994-től a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézetének egyetemi docense. 1968-ban szerezte meg az irodalomtudományok kandidátusa címet, 1985-ben egyetemi doktori fokozatot szerzett pszichológia tárgyból az ELTE-n, 1992-től az irodalomtudomány doktora. Hivatalos pszichoanalitikussá Pető Katalin és Szilágyi Júlia vált.

gos Közegészségügyi Intézet Biokémiai és Izotóp Osztályát irányította. A hetvenes évektől, közel húszéves kitérő után a klinikumban dolgozók pszichoanalitikusi képzését végezte. Páciensei többnyire művészekből, orvosokból, pszichológusokból álltak. Sokan közülük tanítványokká váltak, sokan megfordultak a Székács köré szerveződött, tárgykapcsolati szemléleten alapuló, huszonöt éven át működő munkacsoportban.⁵ A kiterjedt informális kapcsolati hálója, tanítványai széles köre és szakmai tudása alapján Mérei Ferenchez mérhető Székács a háború után született, és nagy hatással volt az analízis iránt fogékony elit és az elitbe tartó fiatalok szemléletének formálódására.

A kutatás egyéni motiváltságáról maguk a munkacsoport tagjai így írtak: „Az indíttatást a véletlen adta, amennyiben véletlennek tekinthető, hogy napi munkánk során egymástól függetlenül észleltük – mint pszichiáterek, ill. pszichológus oktatók – hogy a hozzánk forduló viszonylag fiatal korosztály, amely 1944-ben még meg sem született, valamilyen – tudatos vagy tudattalan – feszültséget hordoz magában. A valamilyen panasz, tünet, nehéz élethelyzet miatt tőlünk pszichoterápiás kezelést igénylő betegek származása, zsidó mivolta, s a szülők üldöztetése számunkra, terapeuták számára sem rögtön derült ki. Minden alkalommal a kezelés során sokszor hónapok elteltével, látszólag a véletlen hozta felszínre az általában titokként megélt – és meg nem emésztett – homályos élményeket”.⁶ Szilágyi Júlia ekkoriban készítette el esetleíró dolgozatát, *Gondolatok egy zsidó származású páciens kezelése kapcsán*, amelyért a Pszichiátriai Társaság 1985-ben Gartner Pál díjat adományozott a szerzőnek.⁷

A kutatás előzményei

Szilágyi az esetleírás elején frappánsan fogalmazta meg a zsidó tudat felemás eltűnését: „A tabu ma már veszített erejéből, de korántsem szűnt meg. [...] A faji megkülönböztetés adminisztratív megszüntetésével mint-ha egycsapásra maga a kérdés is nyomtalanul eltűnt volna a fejekből és a lelkekből.”⁸ Ő maga a nyolcvanas évek első felében két olyan hazai írást ismert (Hermann 1945 és Bibó 1948), amelyek pszichológiai szempontból is reflektáltak a magyar holokausztra és annak egyéni illetve társadalmi feldolgozására, de visszhangtalanok maradtak. A kutatásba bekapcsolódó orvosok, az analízist inkább még tanuló, mint gyakorló terapeuták munkájuk során olyan motívumokkal szembesültek, amelyek jelentőségét csak később ismerték fel. A páciensek álmleírásokban vagy a családtörténetek mesélésekor mellékesen odavetett félmondatokban, esetleg csak univerzális fogalmakkal (Auschwitz, zsidóüldözés) utaltak a szüleiket ért hátrányokra és nehézségekre, és azt is jellemzőnek találták, hogy a családokban nem beszéltek bővebben a megerőltető időszakokról. Egyes páciensek perverz, vagyis bennük félelmet keltő, ugyanakkor érthetetlen vonzódást éreztek a téma iránt, mindent elolvastak és megnézték, ami a holokauszttal kapcsolatos lehetett. Nemcsak a hallgatás volt általános a családokban, hanem a túlélők gyerekei szüleik üldöztetésének jelentőségét is tagadták, legalábbis csekélynek vélték saját életük és

5 Muszbek K. (1999) <http://www.mtapi.hu/thalassa/991/szekacs.htm>

6 Kutatási beszámoló (1987? 1.)

7 Gartner Pál (1900–1975) ideggyógyász, 1945 után 1946-ig az Országos Elmemegfigyelő ig. főorvosa, 1950-től 1970-ig a Korányi Kórházban osztályvezető főorvosa volt. Halála előtt alapítványt tett (Gartner-díj), melyet minden évben a születésnapján, augusztus 3-án osztottak ki.

8 (Szilágyi 1984?: 39) Furcsán hat ugyanakkor, hogy a dolgozat 1994-ben a Thalassa hasábjain, ugyanezekkel a bevezető gondolatokkal, szinte változatlan formában jelent meg, reflektálatlanul hagyva az időközben megélenkült holokauszt irodalom, és a zsidó kulturális élet felporzódását.

lelkiviláguk összefüggésében. Az egyéni elemzés után Szilágyiék úgy gondolták, érdemes lenne a holokauszt okozta traumákra fókuszálva, hasonlóan felépített interjúkat készíteni, majd más esetmegbeszélésekhez hasonlóan együtt végiggondolni a tapasztalatokat és összefoglalni a következtetéseket.

Állami forrást nemigen találtak volna az analitikus irányultságú interjúk kutatás elvégzéséhez, ezért igen csak kapóra jött, hogy a Soros Alapítvány megkezdte működését Magyarországon. A sikeres pályázást feltehetően megkönnyítette, hogy az alapítvány vezetője, Vásárhelyi Miklós az 1958-as Nagy Imre és társai elleni perben együtt ült a vádlottak padján Szilágyi Júlia édesapjával, a külön eljárásban halálraítélt Szilágyi Józseffel. Az sem tűnik véletlennek, hogy egy másik „56-os”, Göncz Árpád lánya, Göncz Kinga is a kutatók között szerepelt az előzetes tervekben, de mivel ő nem vállalta a részvételt, a fiatal és kiemelkedő egyetemi tanulmányi eredményekkel büszkélkedő Cserne István lépett a helyére.⁹ Így aztán valamennyi interjúkészítőnek legalább egyik szüleje zsidó származású volt, ahogy Szőke György válaszolt egy interjú eleji viszontkérdésre: „Zsidók [vagyunk], különböző százalékban.” A tudományos, orvosi érdeklődés nyilvánvalóan összekapcsolódott a személyes érintettséggel.

Habár a transzgenerációs trauma kifejezés jóval később terjedt el a hazai tudományos életben, a meseterkelt címet nem a csoport találta ki, és sokáig nem is tudtak vele megbarátkozni. Az interjúk módszertanban viszont könnyen megállapodtak, inkább intuitíve, mint a nemzetközi szakirodalom mintái alapján.¹⁰

Célkitűzések és módszertan

Nyitott végű kérdéseket tettek fel, mert úgy vélték, hogy a zárt kérdések csak a tudatos dolgok feltárására alkalmas. Igyekeztek minél hosszabban meséltetni az interjúalanyokat, bár ez inkább szándék maradt, az interjúkban átlagosan oldalanként egy-két kérdés mindig felbukkan. Ugyanakkor különbséget tettek terápia és az analitikus orientáltságú interjúkészítés között, elsősorban arra voltak kíváncsiak, milyen konstans jelenségek lelhetők fel az interjúkban:

„Célzott kérdéseink nem voltak – a vizsgálat célját ismerve beszéljenek életükről, családjukról, múltról, jelenről, minderről, amit fontosnak tartanak. Az interjúk során ezen kívül feltett kérdéseink a felbukkanó gondolatok szabad áramlásának tiszteletben tartásával, az elmondottak tudatközeli (szakkifejezéssel: tudatelőtes) tartalmának kibontását szolgálták. Kérdéseket csak a gondolatáramlás elakadása esetén, illetve az interjúk végén tettünk fel, a vizsgálat szempontjából általunk fontosnak ítélt és szóba nem került témakörökre vonatkozóan. A pszichológiai következtetések fontos kiindulópontja tudniillik az is, hogy ki mit tart lényegesnek, elmondhatónak és azt hogyan, milyen sorrendben közli, illetve mit felejt el elmondani, mi az a téma, amelyről akár többször is »elkanyarodik«.”¹¹

A fogalmaik szerint „nem szociológiában használatos interjúfelvétel és értékelés”-t használtak, ami valószínűleg a pszichológiai tartalmak, a rejtett lelki összefüggések vállalt elemzését jelentette. Sokkal könnyeb-

9 Cserne huszonkilenc évesen már az Országos Ideg- és Elmeógyógyintézet Kórházi Alkohol Osztályán a pszichoterápiás részleget vezette.

10 A kutatási dokumentációban a következő íráskop másolatai maradtak meg: Gyomroi-Ludowyk 1963, Kestenber 1982, Klein 1983, Krell 1984, Steinmetz et al. 1989.

11 Kutatási jelentés, *A hosszantartó és vitális veszélyeztetettségét jelentő társadalmi diszkrimináció hatása a túlélők gyermekeinek lelki életében*, 1988. február 24., 7.

ben megtehették, mint narratív interjúzással kísérletező szociológus-történész „utódaik”, hiszen praxisuk során pontosan ezt gyakorolták, meglátásaikat tehát senki nem tekintette naiv pszichologizálásnak, emellett számukra az általánosítási igény sem volt elsődleges szempont. Szilágyiék ismerhették ugyan Solt Ottilia 1978-ra datált kéziratát az egyre nagyobb népszerűségnek örvendő szociológiai interjúkészítésről, hiszen mindnyájan olvastak és terjesztettek szamizdatirodalmat, de ennek a kutatás dokumentációjában és az emlékezetükben sem maradt nyoma. Solt pedig amellet érvelt, hogy a szociológusok akkor tudnak jó interjút készíteni, ha többek között pszichológiai, pszichoanalitikusi jártassággal is rendelkeznek. Ugyanakkor tudatában volt a szakmák közötti átjárásból fakadó jogos vagy csupán önérzetes idegenkedés, szakmai megbélyegzés, margóra szorítás veszélyének: *„Interjuerek és a pszichológuscéh, valamint a szolid megbízhatóságot áhító szociológusok egyaránt háboroghatnak az eddigi előadottakról. Az interjuerek (joggal) érzik úgy, hogy zavarosan táltal lehetetlenséget kívánnak tőlük, a pszichológusok merényletnek tartják, hogy jó-rossz műkedvelők játszani akarják az analitikust, s végül a verifikálhatóságot számon kérő szociológus teljesen szubjektív, bizonytalan dolognak tarthatja az egész mélyinterjút, ahol minden attól függ, hogy ki kérdez. Kezdjük a legutóbbival. A mélyinterjúzás még nem szakma, csak kezd azzá lenni, ezért egyenetlen, s »technológiáját« nem tudjuk elég pontosan leírni. Középkori szinten állunk.”*¹²

A lélektani megközelítés, a ki nem mondott összefüggések kiemelése, a tudattalan tartalmak megértésének igénye ezek szerint már a nyolcvanas évek eleji magyar szociológiában is felmerült, de nem feltétlenül nyert osztatlan elismerést.

Talán azt is a szakmai elkülönülés példájának tekinthetjük, hogy Erősék interjú kutatásáról személyes ismeretség okán tudtak, ám a szoros informális, baráti kapcsolat nem jelentette azt, hogy egymás interjúba bepillantottak volna. Pető máig úgy emlékszik, hogy Erős és Kovács kérdőíves módszert használtak, holott ők is interjú felmérést végeztek, egész életutakat igyekeztek elmeséltetni. A különbség a kutatás méretében volt, hiszen míg Erősék 114 interjút vettek fel 5 év alatt, amiből adódóan a kutatásvezetők másokat is bevontak a készítésbe, ők maguk kb. tizenöt interjút csináltak.¹³ Pető fontosnak tartja kiemelni, hogy náluk a csoport egyenrangú tagjai készítették az összes interjút, amelyeket öt példányban sokszorosítottak, hogy felkészülten tudják átbeszélni az olvasottakat.¹⁴ Szilágyiék írásaikat többnyire közösen jegyezték, ami részint az orvosi tudományos közlemények hagyományába illeszkedik, részint tényleges közös gondolkodást és elemzést mutat. Virág Teréz analitikust szintén ismerték, a Kút rendelőről is hallottak, de közvetlen munkakapcsolat nem alakult ki köztük.

A pályázathoz Kun Miklós¹⁵ pszichiátertől, egykori főnöküktől kértek támogatást, aki ajánló soraiban az analitikusi megközelítés úttörő jelentőségét hangsúlyozta: *„A szülők nemzedékének társadalmi diszkriminációja*

12 Solt érvelését így folytatta: *„Viszont ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a kérdőívek legtöbbször sejtelmünk sincs róla, mi mindent takarnak a később precízen kódolt, majd magasabb matematikával varázsolt válaszok, a hivatalos okmányok pedig legalább annyit hazudnak és hallgatnak el, mint amennyit a valóságnak megfelelően mondanak. (Mondjuk egy fegyelmi jegyzőkönyv, egy munkakönyv, egy bejelentőkönyv.)”* (Solt: 1998 43.) http://www.vanesely.hu/elte/solt_ottilia_intejuzni.pdf.

13 Lásd az Erős–Kovács gyűjtemény leírását.

14 A résztvevők mellett egy példányt a Soros Alapítványnak adtak.

15 Kun Miklós (1908–2005) az illegális kommunista mozgalomban Mérei Ferenc társa, 1945 áprilisában a Népjóléti Minisztérium Gyermekevédelmi Főosztályának vezetője, az ötvenes években a Hévízi Állami Gyógyfürdő Kórház igazgatója. 1957-ben a Nagy Imre perben kihallgatják, de nem emelnek vádat ellene. 1957-től 1980-as nyugdíjazásáig a Lipótmezei Elmeegógyintézetben töltött be vezető beosztásokat. A Gyógypedagógiai Főiskola tanára valamint a Magyar Pszichiátriai Társaság alapító tagja volt.

lecsapódik és rejtett csatornákon hat a következő generációra. Ezek feltárása csak specifikus megközelítésmóddal lehetséges. Ezt a megközelítésmódot kínálja a kutatás azzal, hogy megfelelően képzett szakemberek vesznek részt benne. Ilyen kutatás Magyarországon eddig lényegében nem történt.” A másik mentor, Andorka Rudolf,¹⁶ a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia tanszékének professzora, a kvalitatív és a kvantitatív szempontok összeegyeztetését látta volna szívesen a kutatás kapcsán: „A kutatás igen munkaigényes. Igen hosszú beszélgetéseket igényel a vizsgált személyekkel. Az is nyilvánvaló, hogy ezért esettanulmány jellegű adatfelvételeket kell végezni. Előnyös lenne azonban, ha a kiválasztott személyek az említett lelki hatások által érintetteknek minél szélesebb körére terjedne ki, azokat többé-kevésbé reprezentálná. Ezért a mintaválasztás módszerének nagy jelentősége van. Nyilván valamilyen kvóta-eljárással kellene dolgozni.”¹⁷

Mindebből kevés valósult meg. A fennmaradt kutatási jelentések szerint 40 interjút készítettek, első és második generációs, és egy gyermekkorban lévő harmadik generációs holokauszt-túlélővel. Eredetileg csak a háború után születetteket akarták kikérdezni, de menetközben a szakirodalomból és saját tapasztalataikból kiindulva belátták, hogy úgy kaphatnak pontosabb képet az átörökítési mechanizmusokról, ha a szülőket, a holokauszt túlélőket is bevonják a kutatásba. Ez utóbbi szempont teszi egyedivé és különlegesen értékesé a fennmaradt interjúkat, melyek túlnyomó része szülővel és gyerekekkel, testvérekkel, néhány esetben pedig egész családokkal, de egyesével, külön alkalmakkor készültek. Az interjúalanyokat hólabda módszerrel érték el, a résztvevőket anonimitásukról biztosították.

Az analitikus-kutatók élettörténetekre voltak kíváncsiak, emellett hangsúlyosan foglalkoztak a zsidósághoz fűződő viszonyal, a megkérdezettek családjával, a családban előforduló betegségekkel, kórosnak vélt tünetegyüttesekkel. Pszichoterápiás gyakorlatuk és nemzetközi szakirodalmi tájékozottságuk alapján feltételezték, hogy a pszichés panaszok okai gyakran rejtett, tudattalan szülői traumák lehetnek. Az interjúkkal igyekeztek részleteket megtudni a holokauszt-túlélők lelki problémáinak átörökítési mechanizmusairól. A beszélgetéseket nem terápiás alkalmaknak fogták fel, bár egyes interjúalanyokat pszichiátriai kezelésből ismertek és kértek fel a részvételre.

Az orvosi megközelítésből következett a kutatás prevenciós szándéka is: „Vizsgálatunknak külön aktualitást ad, hogy ez a generáció most van abban az életkorban, amikor tagjai gyermeket nevelnek, s így égetően fontos ezen lelki sérülések továbbvitelének megakadályozása azok feltárásával és elemzésével.”¹⁸ Bár a szociológiai és történeti vizsgálatokból hiányzik a közvetlen orvosi megelőzési szándék, ám a velük gyakran rokonítható nevelő, didaktikus indíttatás már korántsem példa nélküli a traumatikus emlékezet kutatásokban, amit a szerzők olykor explicit módon is kifejtnek.

16 Andorka Rudolf (1931–1996) eredetileg jogi végzettséggel rendelkező szociológus. 1957-ben röpcédula-terjesztésért öt hónapra le tartóztatják. 1962–1984 között a KSH munkatársa, 1984-től a MKKE Szociológia tanszékének vezetője, 1990-ben akadémikussá választják, 1991-től haláláig az egyetem rektora.

17 A csoport összesen 18 hónapra kapott havi 5000 forint ösztöndíjat, melyet felváltva vettek igénybe, a kórházban dolgozók ilyenkor néhány hónapos szabadságra mentek munkahelyükről. A támogatást 1986. július 1-től kezdték folyósítani.

18 Kutatási jelentés, *A hosszantartó és vitális veszélyeztetettséget jelentő társadalmi diszkrimináció hatása a túlélők gyermekeinek lelki életében*, 1988. február 24., 18.

Eredmények

Az átlagosan 50 gépelt oldal terjedelmű szövegekben a tervekkel ellentétben jócskán akadnak zárt kérdések, megszakítás nélküli, hosszabb szövegrészek viszont csak elvétve. Az interjúleiratokról elmondható, hogy alig különböznek más életútinterjúktól. A rendszerint két-három ülésben felvett beszélgetésekben családtörténetek hangzanak el, a szülők fiatakorától haladva az interjúkészítés idejéig. A túlélőkkel folytatott beszélgetésekben hangsúlyosak a háború és a holokauszt történetei, de néhányan hosszasan mesélnek életük későbbi szakaszairól is. Az egyedüli eltérés más interjúkhoz képest talán a betegségek viszonylag hosszas taglalása, ám erre általában nem kérdéseket követően került sor. Logikusnak tűnik, hogy az interjúalanyok megfelelési, segítő szándékkal beszéltek problémáikról, mivel a megkeresés során a kutatók tisztázták a beszélgetés célját. Sőt olyan elbeszélő is akad, aki azt gondolta, hogy a kérdezőket kizárólag a betegségei érdeklik.

Az interjúk túlnyomó többsége Budapesten élőkkal készült. A szövegátiratokat nem egészítik ki személyes adatokat tartalmazó kérdőívek, de a válaszolók kora, foglalkozása családi helyzete általában kiderül a szövegekből. A meglévő 35 interjú terjedelme összesen cca. 1800 gépelt oldal. Az interjúkból mind a négy kutató kapott egy-egy példányt, az ötödik példány elvileg az alapítványhoz került, de ennek nem találtuk nyomát. A kutatási beszámolók viszont megmaradtak az OSA Soros Alapítvány fondjában (OSA 13-6-1). Az interjúk legépelet szövegét ösztöndíjszerződések, beszámolók, jelentések, előadás tervezetek, publikáció tervezetek és másolatok, idegen nyelvű szócikkek, bibliográfiák egészítik ki. Az interjúk hanganyaga sajnos elveszett, az interjúk felhasználásával hét publikáció jelent meg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

I. Erős–Kovács gyűjtemény

Publikációk az interjúk kutatás felhasználásával

- Erős F. (1985) Társadalomlélektani szempontok a zsidó identitás kutatásához Magyarországon. OTTKT Főirány. In Várnai Gy. (szerk.) *A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon*. Információs Bulletin. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 40–63.
- Erős F. (1985) Zsidó identitás a mai Magyarországon. In *Magyar Pszichológiai Társaság VII. Országos Tudományos Konferenciája 2., Tematikus vitaanyagok*. Budapest: MPT, 387–391.
- Erős F. (1988) Megtörni a hallgatást. In *Múlt és Jövő. Zsidó kulturális antológia*. Budapest: Múlt és Jövő, 19–27.
- Erős F. – Kovács M. M. – Kashti, Y. (szerk.) (1992) *Zsidóság, identitás, történelem*. Budapest: T-Twins.
- Erős F. (1992) A zsidó identitás szerkezete Magyarországon a nyolcvanas években. In Erős F. – Kovács M. M. – Kashti, Y. (szerk.) *Zsidóság, identitás, történelem*. Budapest: T-Twins, 85–97.
- Erős F. – Ehmann B. (1996) Az identitásfejlődés tükröződése az önéletrajzi elbeszélésben. In Erős F. (szerk.) *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről*. Budapest: Scientia Humana, 96–113.
- Erős F. (2001) *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitásstratégiák*. Budapest: Janus – Osiris.
- Erős F. (2003) A zsidó identitás „felfedezése” Magyarországon a nyolcvanas években. In Bárdos K. – Erős F. – Kardos P. (szerk.) *In memoriam Virág Teréz*. Budapest: Animula, 53–58.
- Erős F. – Kovács A. – Lévai K. (1985) *Comment j'en suis arrivé a apprendre que j'étais juif?* Actes de la Recherche en Sciences Sociales, No. 56. Mars, 63–68.
- Erős F. (1986) The holocaust and its aftermaths: Patterns of Jewish identity in Hungary. In *European Association of Experimental Social Psychology. 7th East–West Meeting: Values, norms, expectations and their violation. Abstracts*. Graz.

- Erős F. – Kovács A. – Lévai K. (1988) Wie ich schliesslich gemerkt habe, dass ich Jude bin. Interviews mit ungarischen Juden aus der Nachkriegsgeneration. In *Babylon. Beiträge zur jüdischen Gegenwart*. Frankfurt am Main, Heft 3, 65–79.
- Erős F. – Kovács A. – Lévai K. (1987) How did I find out that I was a Jew? Interviews. *Soviet Jewish Affairs*, vol.17. No.3. 55–66.
- Erős F. – Kovács A. (1989) The biographical method in study in Jewish identity in Hungary. In Hofer, T. – Niedermüller, P. (szerk.) *Life History as Personal Construct (Performance)*. Budapest: MTA Néprajzi Intézete, 345–357.
- Erős F. (1988) After Assimilation. Hungarian Jews today. *Jewish Socialist*, No. 13, Summer, 19–21.
- Erős F. (1991) Narusity molcsanyije. (Problémi evrejszkoj identifikacii poszle „holokauszta”). *Vengerszkij Meridián*, 1, 13–24.
- Erős F. (1996) The Construction of Jewish Identity in Hungary in the 1980s. In Kashti Y. – F. Erős – Schers D. – Zisenwine D. (szerk.) *A Quest for Identity. Post War Jewish Identities*. Tel Aviv: Tel Aviv University, Studies in Jewish Culture, Identity and Community, School of Education, 51–70.
- Erős F. – Ehmann B. (1997) Jewish identity in Hungary: a narrative model suggested. In Hadas M- Vörös M. (szerk.) *Ambiguous Identities in the New Europe*. Budapest: Replika Circle, 121–133. <http://www.replika.c3.hu>.
- Erős F. – Vajda J. – Kovács É. (1998) Intergenerational responses to social and political changes. Transformation of Jewish identity in Hungary. In Danieli Y. (szerk.) *Intergenerational Handbook of Multigenerational Trauma*. New York: Plenum Press, 315–325.
- Erős F. – Ehmann B. (2002) Jewish identity in Hungary – a narrative model. In László J. – Rogers W. S. (szerk.) *Narrative Approaches in Social Psychology*. Budapest: New Mandate, 121–132.
- Erős F. (2003) Identity discourses and narrative reconstruction after the holocaust. In László J. and Wagner, W. (szerk.) *Theories and Controversies in Societal Psychology*. Budapest: New Mandate, 193–206.
- Kovács A. (1992) Asszimiláció, antiszemitizmus, identitás. A zsidóság a modern magyar társadalomban. In Vig M. (szerk.) *Hogyan éljük túl a XX. századot? Válogatás a Fidesz Akadémián 1989 márciusa és 1990 júniusa között elhangzott előadásokból*. Budapest: Narancs Alapítvány,
- Kovács A. (1992) Identitás és etnicitás. Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon. In Erős F. – Kovács M. M. – Kashti, Y. (szerk.) *Zsidóság, identitás, történelem*. Budapest: T- Twins, 97–113.
- Kovács A. (1994) Changes in Jewish identity in modern Hungary. In Webber, J. (szerk.) *Jewish Identities in the New Europe*. London – Washington: Littmann Library of Jewish Civilization, 150–160.
- Kovács A. (1994) Anti-Semitism and Jewish Identity in Post-Communist Hungary. In Braham, R. L. (szerk.) *Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Eastern Europe*. New York: Columbia University Press, 125–142.

Interjúk

Erős Ferencsel készített szakmatörténeti interjú, <http://20szazadhangja.tk.mta.hu/> 2012, Interjúkészítő: Szász Anna Lujza, OSA 409_08_01_27_1.

Kovács Andrással készített interjú. OSZK, 1956-os Intézet – OHA, 938. sz., 2009–2010. Interjúkészítő: Gáti Tibor.

II. Szilágyi–Cserne–Pető–Szőke gyűjtemény

Publikációk a kutatás felhasználásával:

- Cserne I. – Pető K. – Szilágyi J. – Szőke Gy. (1989) Az elmaradt gyász. *Múlt és Jövő* (1), 31–32.
- Cserne I. – Pető K. – Szilágyi J. – Szőke Gy. (1989) *Psychic Characteristics of Hungarian Holocaust Survivors and Their Children The Analysis*. Paper to the Conference of the Society of Traumatic Stress Studies, San Francisco, California, Oct 27–30, 1989.
- Cserne I. – Pető K. – Szilágyi J. – Szőke Gy. (1990) The Second and the Third Generation Holocaust Survivors and Their Descendants. In Randolph L. Braham (szerk.) *Studies on the Holocaust in Hungary*. New York, 238–255.
- Cserne I. – Pető K. – Szilágyi J. – Szőke Gy. (1992) Az első és a második generáció. Holocaust-túlélők és gyermekeik. *Psychiatria Hungarica*, április, (7)2, 117–129.
- Pető K. (1992) „Engem az antiszemitizmus sodort a zsidók közé”. In Kovács M. M. – Y. Kashti – Erős F. (szerk.) *Zsidóság, identitás, történelem*. Budapest, T-Twins, 128–140.
- Pető K. (1999) Identitás és történelem. In Virág T. (szerk.) *A társadalmi traumatizáció hatásai és pszichoterápiájának tapasztalatai* (Konferencia, 1998. november 13–15.), Budapest, Animula
- Pető K. (2001) A Zelig jelenség, avagy közepesen semmilyen. In Bárdos K. – Kardos P (szerk.) *Diszkrimináció és üldöztetés: hatások és következmények* (Konferencia, 2000. november 10–12.), Budapest, Animula.

Szilágyi J. (1984?) *Egy zsidó származású páciens analízise*. Kézirat. 409_6_1_1_003_2.pdf

Szilágyi J. (1994) Néhány gondolat egy zsidó származású páciens analízise kapcsán. *Thalassa* (5) 1–2, 160–168.

III. A tanulmányhoz felhasznált további irodalom

Bibó I. (1948) Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. *Válasz*, 10–11.

Epstein, H. (1979) *Children of the Holocaust. Conversations with Sons and Daughters of Survivors*. New York: Penguin Books.

Erős F. – Kovács A. – Lévai K. (1985) „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk. *Medvetánc*, 2–3, 129–144.

Erős F. – Stark A. (1983) A társadalmi diszkrimináció hosszantartó hatása a személyiségfejlődésre: A holocaust utáni nemzedékek identitásproblémái. In *A Magyar Pszichiátriai Társaság 1. Kongresszusa. 1. Főtéma*, Budapest, 98–99.

Erős F. (2001) *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitásstratégiák*. Különösen az V fejt. „Narratív rekonstrukciók és identitás-stratégiák a Holokauszt utáni második generációban.” Budapest: Janus – Osiris, 143–180.

Gyomroi-Ludowyk, E. (1963) *The Analysis of a Young Concentration Camp Victim 1. Psychoanalytic Study of the Child*. 18: 484–510.

Hermann I. (1945) *Az antiszemitizmus lélektana*. Budapest, Bibliotheca (átdolgozott kiadás: 1990).

Kestenberg, J. (1973) *Children and Parents: Psychoanalytic Studies in Development (Classical psychoanalysis and its applications)*. New York: Jason Aronson.

Kestenberg, J. S. (1982) Survivor-parents and their children. In M. S. Bergmann – M. E. Jucovy (szerk.) *Generations of the Holocaust*, New York, Columbia University Press, 83–102.

Klein, H. (1983) The Meaning of the Holocaust. *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences* 20 (1–2), 119–128.

Kovács A. (1984) A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In Kende P. (szerk.) *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs: Magyar Füzetek, 11–35.

Kovács A. (1992) Asszimiláció, antiszemitizmus, identitás. A zsidóság a modern magyar társadalomban. In Vig M. (szerk.) *Hogyan éljük túl a XX. századot? Válogatás a Fidesz Akadémián 1989 márciusa és 1990 júniusa között elhangzott előadásokból*. Budapest: Narancs Alapítvány, 262–285.

Kovács A. (2008) *A másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon*. Budapest: Gondolat.

Krell, R. (1984) Survivors and Their Children: Comments on Psychiatric Consequences and Psychiatric Terminology. *Comprehensive Psychiatry* Vol. 25. Sept–Oct.

Kren, G. M. – Rappoport, L. (1980) *Holocaust and the Crisis of Human Behaviour*. New York: Holmes and Meier.

Muszbek K. (1999) Székács-Schönberger István. Nekrológ. *Thalassa* (10) 1 <http://www.mtapi.hu/thalassa/991/szekacs.htm>

Pszichiátriai Társaság 1. Kongresszusa. Absztraktfüzet. 1. Főtéma. Budapest: Magyar Pszichiátriai Társaság, 98–99.

Solt O. (1998) Interjúzni muszáj. In *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I. Beszélő*, Budapest, 29–48.

Steinmetz C. H. D. – Kleber R. J. – Velden van der P. G. – Eland J. (1989) *The Second Generation Jews in the Netherlands. A comparison with a Reference Group*. Paper for the Fifth Annual Meeting of the Society for Traumatic Stress Studies. San Francisco, California, Oct 27–30.

Virág T. (1996) *Emlékezés egy szederfára*. Budapest: Animula.